

David G. Marwell

Mengele

Pravá tvár Anjela smrti

ikAR

David G. Marwell

MENGELE

Pravá tvár Anjela smrti

David G. Marwell
MENGELE
UNMASKING THE „ANGEL OF DEATH“

Copyright © 2020 by David G. Marwell

All rights reserved

Printed in the United States of America

First edition

Translation © 2021 by Eva Budjačová

Jacket design © 2021 by Andrej Gruľa

Slovak edition © 2021 by IKAR, a.s.

ISBN 978-80-551-7437-2

VENUJEM PAMIATKE
MOJICH RODIČOV

Edwardovi M. Marwellovi
1922 – 2010

Grace Glass Marwellovej
1924 – 2013

OBSAH

<i>Poznámka k zdrojom</i>	9
<i>Úvod</i>	11

I. ČASŤ: RODÍ SA MENGELE

1. KAPITOLA: ÚŽASNÝ JAS	19
2. KAPITOLA: VEDEC A VOJAK	45

II. ČASŤ: OSVIENČIM

3. KAPITOLA: HLAVNÉ MESTO HOLOKAUSTU	71
4. KAPITOLA: ŠŤASTNÁ NÁHODA	88
5. KAPITOLA: POTREBUJEM KÚPIŤ POSTIELKU PRE ROLFA	117

III. ČASŤ: ÚTEK

6. KAPITOLA: V ZAJATÍ A ÚKRYTOCH	133
7. KAPITOLA: TICHŤO A BÚRKA	153

IV. ČASŤ: PRENASLEDOVANIE

8. KAPITOLA: PREDOHRA	187
9. KAPITOLA: VYŠETROVANIE	206

10. KAPITOLA:	SÁO PAULO	221
11. KAPITOLA:	ŽIVOTNÝ PRÍBEH KOSTÍ	236
12. KAPITOLA:	POCHYBNOSTI	257
13. KAPITOLA:	NAPREDOVANIE A PREŠLAPOVANIE NA MIESTE	280
14. KAPITOLA:	PRÍPAD SA UZAVREL	291
EPILÓG:	OTEC A SYN	306
	<i>Dodatok</i>	317
	<i>PodĎakovania</i>	319
	<i>Poznámky</i>	323
	<i>Hodnosti dôstojníkov SS</i>	368
	<i>Použitá literatúra</i>	369
	<i>Register</i>	388

POZNÁMKA K ZDROJOM

Pri písaní tejto knihy som síce čerpal najmä zo zdrojov informácií, ktoré som našiel vo svetových archívoch, a z dôkladnej výskumnej činnosti mnohých skvelých vedcov, no opieram sa aj o materiály, ktoré napísal sám Mengele. Čítal som jeho korešpondenciu a zápisníky pochádzajúce z neskoršieho obdobia jeho života, vystavil som sa pôsobeniu intímnych detailov ukrytých v jeho sťažnostiach na problémy so zdravím, vo frustráciách a v osobných úvahách, ale aj štýlu a rytmu jeho myšlienok. Navyše som pracoval vo firme, ktorá sa priamo zameriavala na Mengeleho. Na sklonku života sa podujal písomne zachytiť svoj životný príbeh a rozhodol sa rozpovedať ho formou autobiografického románu o mužovi, ktorého „veľmi svojsky sformovalo obdobie, v ktorom žil“. V liste adresovanom synovi svoj výber zdôvodňoval výpočtom výhod zvoleného žánru, ktoré okrem iného zahŕňali:

možnosť voľnejšie spracovať náročné témy, zameniť vlastné zážitky za prežívania iných ľudí, opísať udalosti a osoby typické pre dané obdobie, ľahšie objasniť vnútorné súvislosti, príčiny a procesy a napokon aj možnosť nahradiť osud jednotlivca osudmi celých skupín ľudí.

Bol presvedčený, že vďaka „autofikcii“, v ktorej ho nebude zväzovať literárna pravda založená na jeho vlastnom živote, vytvorí vyšší, možno

univerzálnejší odkaz. Vzhľadom na bezpečnosť a ochranu sa Mengele rozhodol používať fiktívne mená jednotlivých postáv aj geografických lokalít. Jeho snaha zahmlieť skutočnosti na mňa pôsobila ako výzva a snažil som sa odhaliť pravé mená osôb i názvy miest, ktoré v jeho príbehu zohrávajú kľúčové úlohy. Moje úsilie svojím spôsobom dopĺňalo snahu samotného Mengeleho – usiloval som sa dešifrovať, čo on zašifroval. Podarilo sa mi to, moja práca prispela k objasneniu toho, čo sa Mengele pokúšal zahľadiť, vďaka čomu sa jeho „autobiografia“ stala nenahraditeľným a nesmierne cenným zdrojom informácií.

ÚVOD

Josef Mengele sa narodil 16. marca 1911 a zomrel 7. februára 1979. V lete roku 1944, takmer uprostred svojho života, trávil dlhé dni a noci službou na rampe v koncentračnom tábore Osvienčim II – Brezinka (*Konzentrationslager Auschwitz II, Birkenau*), kde vykonával selekciu nových väzňov a rozhodoval o ľudských osudoch. Obrovské úsilie vyvraždiť maďarských Židov, poslednú židovskú komunitu, na ktorú sa nacisti zamerali, bolo v plnom prúde a zdanlivo nekonečný zástup železničných vagónov na novopostavenej koľaji smeroval cez hlavnú bránu priamo do srdca tábora. Tam, neďaleko plynových komôr, zostal stáť. Tento nový vchod, dokončený len pred niekoľkými mesiacmi, nahradil neefektívnu prijímaciu rampu na polceste medzi hlavným táborom v Osvienčime (*Auschwitz I*) a Brezinkou (*Birkenau*) a podstatne zjednodušil vykládku a spracovanie dezorientovaných pasažierov odsúdených na záhubu, natlačených do nákladných vagónov bez prísunu čerstvého vzduchu, do ktorých nastúpili pred niekoľkými dňami v Maďarsku. Činnosť tábora vrcholila, prevádzka využívala celú kapacitu. Od konca apríla do konca júla do Osvienčimu deportovali takmer štyristotridsaťtisíc maďarských Židov, z ktorých prevažnú väčšinu zavraždili hneď po príchode do tábora. Dá sa povedať, že podobný vrchol vo svojom živote dosiahol aj doktor Mengele.

Keby mal človek možnosť nazrieť mu do hlavy, zrejme by tam uvidel obrovské uspokojenie z toho, akou cestou sa uberá jeho život. V mla-

dom veku – len tridsaťtriročný – sa ocitol na prahu veľkého úspechu. Štúdium, príprava a tvrdá vedecká práca, ktorej sa venoval priam so zžieravou vervou, ho priviedli na miesto, na akom ešte v živote nebol. Nepochybne chápal, že v dejinách dosiaľ nikto nemal prístup k takému materiálu, aký mal pred sebou, natoľko zbaveného obmedzení udržiavajúcich na uzde ambície a brániacich vedeckému pokroku.

Ak bola prvá polovica života Josefa Mengeleho zdrojom jeho neustále pribúdajúcich úspechov, ktoré ho priviedli k onomu okamihu, druhá mala byť svedkom úpadku všetkého, čo kedy dosiahol. V lete toho roku sa začala Tretia ríša rúcať. Dosiahla vrchol a vracala sa späť do bodu, z ktorého vzišla. V nasledujúcich mesiacoch sa ešte viac scvrkla, ako čierna diera požierajúca samu seba. Josef Mengele, kedysi takmer v centre krásneho nového sveta, sa dostával čoraz viac na okraj. Sledoval, ako sa strácajú vyhliadky na sľubnú budúcnosť a všetko, na čom mu záležalo, sa vzdalaľuje z jeho dosahu.

Počas toho rozkladu sa začal iný proces, v ktorom sa jeho meno stalo priam mýtom: pre svet sa stal zosobnením hnutia, ktoré ho tak veľmi naplňovalo elánom, a najznámejším neradostne slávnym páchatelom zločinov. Mengele, neraz nazývaný Anjel smrti, sa stal známou postavou popkultúry a pre celé zástupy ľudí strašiakom a zdrojom nočných môr. V určitom bode sa vynoril nielen ako stelesnenie samotného holokaustu, ale aj ako zlyhanie povojnovej spravodlivosti – niekto, kto nás obral o možnosť pochopiť, kým ako človek naozaj bol a čo ho motivovalo.

Vo februári 1985 som sa ako zamestnanec Úradu pre špeciálne vyšetrovanie (*Office of Special Investigations – OSI*) pri Ministerstve spravodlivosti USA dostal do tímu medzinárodných vyšetrovaní, ktorého úlohou bolo vypátrať miesto, na ktorom sa zdržiava Mengele, a postaviť ho pred súd. Úrad vznikol v roku 1979 na základe právnej úpravy, za ktorou stála Elizabeth Holtzmanová, bojovná a zapálená kongresmanka za štát New York. Nahradil anemické snahy vypátrať nacistických vojnových zločincov žijúcich v Spojených štátoch, ktoré v minulosti spadali pod Imigračnú a naturalizačnú službu (INS). Nová úprava viedla k vzniku spomínaného špeciálneho úradu, ktorý podriadili trestnému útvaru ministerstva spravodlivosti, poskytlí mu primeraný rozpočet aj právny rámec umožňujúci stíhať nacistických

zločincov za imigračné podvody v súvislosti s falšovaním faktov o svojej osobe a účasti na nacistickom prenasledovaní.

Svojou organizáciou a spôsobom činnosť sa OSI spočiatku nelíšil od ostatných federálnych zložiek pôsobiacich na úsekoch stíhania trestnej činnosti: kvalifikovaní vyšetrovatelia vykonávali pod dozorom prokurátorov vyšetrovacie úkony, vyhľadávali dôkazový materiál a svedkov. Onedlho však bolo očividné, že tieto prípady sú iné. Vyšetrované trestné činy spáchali veľmi ďaleko, dôkazy boli v iných jazykoch a historické súvislosti, do ktorých ich bolo treba zasadiť, takmer upadli do zabudnutia. Niečo o nich vedeli už len tí, ktorí ich zažili, a historici, čo sa nimi zaoberali.

Na dostatočne komplexné vyšetrenie zločinov bolo treba tím pripravujúci obžalobu rozšíriť o ďalších odborníkov. Pridal som sa k malej skupine absolventov štúdia histórie a čerstvých absolventov doktorandského štúdia, ktorí síce mali spočiatku za úlohu prekladať dokumenty, no onedlho *de facto* vo funkcii nahradili vyšetrovateľov. Postupne sme vyvinuli novú disciplínu, ktorá by sa dala nazvať forenzná história. Prvýkrát do právneho tímu na plný úväzok prijali profesionálnych historikov, aby svojimi vedomosťami a zručnosťami prispeli k právnym krokom. Náš význam pre poslanie úradu sa odrazil aj na zmene zloženia pracovného tímu. Do úradu som nastúpil v marci 1980 ako tretí historik, v tom čase tam pracovalo desať či jedenásť vyšetrovateľov prevelených z rôznych federálnych orgánov činných v trestnom konaní. Keď som z úradu o deväť rokov odchádzal, historikov bolo desať a pomáhal im jeden vyšetrovateľ.

Pracovali sme tak, ako pracujú historici: hrabali sme sa v archívoch, aby sme našli dôkazy, viedli sme rozhovory s rôznymi ľuďmi, aby sme sa dozvedeli podrobnosti, ktoré by po ich smrti už nikto nikdy nezistil, a diskutovali sme s odborníkmi, aby sme pochopili kontext a kontinuitu. Zároveň sme však fungovali aj ako právnici, pričom sme zápasili s určitými obmedzeniami: federálny trestný poriadok ukladal nové obmedzenia pre materiály, ktoré bolo povolené predkladať na súdoch ako dôkazy, takže sme sa, rovnako ako prvorochiaci na práve, bifflovali výnimky z pravidla o prípustnosti ústnych dôkazov.

V OSI sme sa zvyčajne zaoberali prípadmi týkajúcich sa nižších príslušníkov nenemeckého pomocného personálu, ktorí sa v rámci

služby svojim „pánom“ podieľali na prenasledovaní nevinných obetí. Nemci sa pri okupácii dobytých území do veľkej miery spoliehali na pomoc miestnych obyvateľov – využívali ich ako prekladateľov, policajtov a dozorcov v táboroch. Časť domáceho obyvateľstva mala silný motív spojiť svoje osudy s nemeckými dobyvateľmi. Napokon sa však priebeh vojny zvrhol proti Nemcom – prinútil ich dať sa na ústup. Spolu s nimi sa pobrali aj ich pomocníci, lebo vedeli, že návrat domov by znamenal dostať sa do rúk sovietskej justície. Rozptýlili sa v mori ľudí, ktorí boli nútení opustiť svoje domovy a prúdili na územie Nemecka, pretože sa nemali kam inam podieť. Títo prenasledovatelia bok po boku so svojimi obeťami profitovali z pomoci Spojencov a našli cestu k svetlejšej budúcnosti v Amerike na lodiach, čo odvážali ich obeť, ktoré pomáhali týrať. Po príchode do Ameriky hodili svoju minulosť za hlavu a začali nový život. Boli potrebné štyri desaťročia a účinný tlak hŕstky nadšencov, aby sa pozornosť upriamila na grotesknú iróniu, že Spojené štáty americké sa stali útočiskom nielen pre obeť nacistického prenasledovania, ale aj pre vrahov a trýzniteľov.

V marci 1983 William French Smith, prvý minister spravodlivosti za vlády prezidenta Reagana, rozšíril kompetencie OSI – poveril nás prešetrením žaloby, podľa ktorej spravodajská služba USA po vojne využívala služby bývalého dôstojníka gestapa Klausa Barbieho. Obvinenie vzbudilo mimoriadny rozruch, keďže Barbie sa podieľal na zatýkaní a deportácii Židov vo Francúzsku, kde ho súd v neprítomnosti odsúdil na smrť. Vtedajší riaditeľ OSI Allan A. Ryan vydal komplexnú správu, v ktorej opísal, ako Spojené štáty Barbieho získali do tajných služieb, vedome ho chránili pred stíhaním vo Francúzsku aj ako ho po takzvanej *krysej trase* vedúcej do talianskych prístavov prepašovali z Európy do Južnej Ameriky. Ryan sa dostal na titulné stránky novín, keď ministromi odporučil, aby vláda USA ponúkla Francúzsku ospravedlnenie za meškajúcu spravodlivosť.

Po vyšetrení Barbieho prípadu sa vynorila ešte oveľa známejšia postava a pritiahla záujem verejnosti: Josef Mengele. Dvojitá symbolika – holokaust aj zlyhanie spravodlivosti –, ktorú stelesňoval, zohrala úlohu v politických a morálnych kalkuloch troch štátov, ktoré sa v roku 1985 pustili do pátrania po jeho osobe. Pre tých Američanov, ktorí sa najhlasnejšie dožadovali jeho vypátrania, išlo čisto o politický a strategic-

ký ťah, ako sa dostať do centra pozornosti a získať body. Pre Nemcov zas o dôležitú snahu kompenzovať svoju predchádzajúcu nečinnosť a pre Izraelčanov o zvláštnu zmes politiky a emócií, pre ktorú uzavretie prípadu odkladali tak dlho, ako sa len dalo. V mojom prípade, hoci neviem o nikom z rodiny, komu by Mengele ublížil, išlo o mimoriadne osobnú záležitosť. Pri pátraní som navštívil Mengeleho rodisko aj miesto, kde sa ukrýval, rozprával som sa s členmi jeho rodiny, s jeho priateľmi, kolegami aj obeťami, obzrel som si miesta, na ktorých páchal zločiny, a čítal jeho súkromnú korešpondenciu aj intímne úvahy, až som napokon, celkom na záver, držal v rukách jeho kosti.

S Mengelem som sa nerozlúčil dokonca ani vtedy, keď sa prípad oficiálne uzavrel. O pátraní som hovoril na mnohých verejných prezentáciách v Spojených štátoch aj v zahraničí. Publikum, pred ktoré som predstupoval, fascinoval Mengele ako postava aj ako symbol. Aj vďaka novým zdrojom informácií o jeho živote zostal i po svojej smrti predmetom serióznych vedeckých a novinárskych skúmaní, známou a nezabudnuteľnou postavou popkultúry. Naozaj, dokonca i dnes mi upozornenie na heslo Mengele, ktoré mám nastavené v Googli, každý deň prinesie zmienky v najrôznejších tematických okruhoch od histórie po vedu, často ako symbol zla. V roku 2017 získal Olivier Guez prestížnu francúzsku Renaudotovu cenu za literatúru za román *La disparition de Josef Mengele* (Zmiznutie Josefa Mengeleho) o Mengeleho živote po vojne a rok predtým kritikou oceňovaný román Affinity Konarovej *Mischling* (Miešanec) o Mengeleho pôsobení v Osvienčime, ktorý vyšiel v Spojených štátoch.

Celé roky som o Mengelem čítal a premýšľal, až kým som si začiatkom roka 2016 nesadol a nepustil sa do písania knihy o pátraní po ňom a o svojej aktívnej účasti na ňom. Na verejnosť sa o tomto jedinečnom medzinárodnom úsilí dostali mnohé nové dôkazy dostupné v nemeckých, izraelských a amerických archívoch. Zväzok CIA odtajnený v roku 2000 obsahuje dovtedy neznáme podrobnosti o pátraní. V septembri roku 2017 aj izraelská tajná služba Mossad vydala v hebrejčine na základe vlastného tajného zväzku o Mengelem rozsiahlu správu s novými odhaleniami. Všetky tieto materiály spolu s ďalšími, čo som vlastnoručne zhromaždil, predstavovali bohatú dokumentáciu, vďaka ktorej som lepšie chápal, ako a prečo sa Nemecko,

Izrael a Spojené štáty americké rozhodli v roku 1985 pri pátraní po Mengelem spojiť sily.

Vzhľadom na nesmierne zaujímavé nedávno vydané knihy a nové vedecké práce, na ktoré som nadštil pri výskume, som upustil od pôvodného plánu – písať len o hľadaní. Usilovne som čítal o Mengeleho vedeckom vzdelaní, o jeho skúsenostiach aj práci a dozvedel som sa prekvapivé súvislosti a detaily. Tieto materiály, zväčša v nemčine, skúmajú pre mňa dovtedy neznáme aspekty Mengeleho života a kariéry. Informovaný a uchvátený som sa rozhodol rozšíriť rozprávanie o pátraní aj o pohľad na Mengeleho ako človeka – na jeho život, kariéru a to, ako si naňho spomínajú a ako si ho predstavujú iní. Určitý nejasný obraz o Mengelem, tak ako ho vykreslili filmy a knihy, často ako symbol zla, je síce notoricky známy, zato o Mengelem ako človeku sa toho až tak veľa nevie.

I. ČASŤ

RODÍ SA MENGELE

1. KAPITOLA

ÚŽASNÝ JAS

(marec 1911 – september 1938)

Rodina, v ktorej Mengele vyrastal, predstavovala podľa dostupných správ prostredie, o ktorom by človek nepovedal, že v nej žije niekto, kto sa stane Anjelom smrti. Ťažko sa hľadajú dôkazy o extrémnej politike, antisemitizme a vražedných schopnostiach, ktoré by ho definovali. Štúdie o sociálnom prostredí a zážitkoch z detstva opisujú vplyv 1. svetovej vojny na psychologické a emocionálne črty ľudí, ktorí neskôr za vlády nacistov páchali zločiny.¹ Mnohí z tých, ktorých neskôr odsúdili za páchanie ohavných zločinov, patrili do generácie významne ovplyvnenej 1. svetovou vojnou. Podľa jednej teórie zostalo veľa mladých Nemcov bez otcov a z tých, čo sa vrátili, sa pod vplyvom náhlej kapitulácie Nemecka stali hanebné figúrky.² Daň, ktorú si tento stav vybral na ich psychike, v kombinácii s povojnovými privatizáciami a politickým zmätkom, údajne viedli k vzniku skupiny osôb, na ktoré Hitlerovo posolstvo pôsobilo ako mocné volanie po činoch. Práve títo ľudia mu napokon vydláždili cestu k úspechu a niektorých pripravili na ideologický boj, v mene ktorého boli schopní páchať zločiny a zverstvávajúce dovedy nevídaných rozmerov.

Mengeleho otec Karl síce na začiatku vojny slúžil v nemeckej armáde, no po dvoch rokoch ho odvolali a dostal možnosť znova sa ujať vedenia firmy nesúcej jeho meno. Výroba poľnohospodárskych strojov sa zmenila na výrobu zariadení slúžiacich nemeckým cieľom. Vďaka produkcii kovových olovníc používaných pri rozmiestňovaní námorných

mín a dvojkolesových vozíkov pre konské záprahy na prepravu munície sa Mengeleho firma rozrástla z pätnástich zamestnancov v roku 1915 na deväťdesiatjeden na konci vojny. V Günzburgu rodinná firma síce nebola najväčším zamestnávateľom, no ocitla sa na najlepšej ceste stať sa v malom meste významnou ekonomickou silou, vďaka čomu sa postavenie Karla Mengeleho posilnilo a jeho majetok sa rozrástol.

Mengeleho matka Walburga, o tri roky staršia ako jej manžel, pochádzala z poprednej günzburgskej rodiny. Mengele svojho otca neskôr opísal ako „priateľského dobráka“, zatiaľ čo svoju matku ako „nesmierne rozhodnú a energickú“ ženu. Podľa istého rodinného priateľa vzbudzovala Mengeleho matka v továrni oveľa väčší strach ako jeho otec.³ Bola verná katolíčka a jej náboženská oddanosť zjavne ovplyvnila aj Mengeleho.⁴ Nebol síce nábožensky založený, no zotrval v cirkvi a zvolil si cirkevný sobáš – jedno i druhé bolo medzi príslušníkmi SS nezvyčajné.⁵

V autobiografii venoval Mengele svojmu ranému životu vyše sto strán a vykreslil obraz detstva stráveného v bezpečnom prostredí vytvorenom rodičmi, starými rodičmi, pomocníkmi a pomocníčkami v domácnosti. Rodina považovala jeho narodenie za významnú udalosť. Matka mala v tom čase tridsaťjeden rokov, o prvorodené dieťa prišla niekoľko dní po pôrode. Nadšenie, s akým rodina privítala Josefa Mengeleho, zodpovedalo dĺžke čakania na jeho príchod. Josef sa stal jej stredobodom, venovala sa mu všetka pozornosť. Za tri roky relatívne pokojného detstva plného zážitkov Josefovi pribudli dvaja mladší bratia Karl a Alois.

Doma bola atmosféra podľa výpovedí kamarátov z detstva „konzervatívna, katolícka, konvenčná“.⁶ Mengeleho otec bol, aspoň istý čas, členom Nemeckej národno-ludovej strany (DNVP). V tom čase nacistickú stranu nepodporoval, ako tvrdia niektorí jedinci odvolávajúci sa na október 1932, keď Karl Mengele poskytol Hitlerovi na kampaň jednu zo svojich továrenských budov. V skutočnosti Karl vstúpil do strany až v máji 1933, potom ako sa dostala k moci, a to v súvislosti so snahou získať kreslo v mestskej rade, ktoré sa mu v roku 1924 ani v roku 1929 neušlo. Podľa historika Zdenka Žofku neboli politické ašpirácie Karla Mengeleho ideologické, pramenili skôr z jeho túžby ovplyvniť miestnu podnikateľskú klímu. Günzburškí nacistickí funkcionári ho obvi-